

CSABA LÁSZLÓ

Közép-Európa uniós érettségéről

Ez az írás az EU-bővülés folyamatának csak az egyik felét, a közép-európai jelöltek felkészültségét vizsgálja. Áttekinti a felvétellel szembeni közkeletű ellenérveket, majd az 1993-ban közzétett koppenhágai érettségi kritériumok teljesülését. A cikk második fele azokkal az ellentmondásokkal foglalkozik, amelyek miatt a valódi EU-szintre teljes értékűen csak a tagfelvételt követően lehet majd beérni. A taggá válás évtizedes folyamatát a neoinstitucionalista elmélet keretében értelmezve új kulcskérdések adódnak a rendszerváltozás élenjáróinak gazdasági stratégiája számára.*

Témameghatározás

Az Európai Unió keleti kibővülése jellemzően a nagypolitika tárgya. Mely országokat vegyenek fel, mikor, hogyan és milyen konkrét feltételekkel? E kérdéseket a belépésig még sokat fogják vitatni. Az ebbe a témakörbe vágó megfontolások és érvek a *gazdaság-politikai érvelési szintre* tartoznak, ezt egy másik írásban tárgyalom (Csaba [1997b]). Most a témakör néhány elvontabb kérdését taglalom, az *alkalmazott közgazdaságtan absztrakciós szintjén*. A gondolatmenet tárgya az a három közép-európai ország, amelyeket a Bizottság Agenda 2000 című dokumentumában az első körbe utalt: Lengyelország, Csehország és Magyarország. Némileg önkényesen nevezzük őket *Közép-Európának* – ily módon is elkülönítve azoktól az átalakuló gazdaságoktól, amelyek még nem értek meg az OECD-tagságra. A tanulmány *nem empirikus*, azaz nem foglalkozik a három ország gazdasági konjunktúrájának és/vagy hosszabb távú növekedési kilátásainak kérdésével. Tárgya egyetlen, de annál súlyosabb *elméleti* kérdés: *érett-e* a fentebb körülírt *Közép-Európa* (Szlovéniával esetleg kibővülve) *arra, hogy az évezredfordulót követő néhány éven belül teljes jogú uniós taggá váljék*. Megválaszolható-e egyáltalán ez a kérdés a gazdaság-elmélet alapján, vagy perdöntő szerepe van a politikai taktikának és ízlésvilágnak?

A NATO 1997. júliusi döntése a három ország meghívásáról, valamint az Európai Bizottság hasonló tartalmú országvéleménye¹ új lehetőséget nyitott az euroatlanti struktúrák kibővíthetősége tekintetében is. Ettől kezdve a bővítési viták tárgya a folyamat útja-módja, eszközrendszere, sebessége, az ehhez szükséges változások az összekapcsolódás

* A tanulmány elkészítésekor a szerző a frankfurti Európa Egyetem/Viadrina F.I.T. Intézetének vendég-professzora volt. Az írás egy korábbi változata a Verein für Socialpolitik konferenciáján hangzott el, amit Breisachban, 1997. szeptember 21-23 között rendeztek. Köszönettel tartozom H. Brücker, J. Kosta, W. Schreittl és H. Willgerodt észrevételeiért.

¹ A Magyarországról szóló országvéleményt magyarul a Világgazdaság 1997. július 30-i számának mellékleteként lehetett olvasni.

mélységét, szélességét és intézményi keretét érintő elrendezésekben. Ezért – meghaladotként – jogos lehet eltekinteni az elmúlt években közreadott szakirodalom jó részétől, ami azt vitatta, érdeke-e vajon egyáltalán az egyik vagy a másik (esetleg mindkét) félnek az integrálódás, s ha igen, mikor s miért. Abból érdemes kiindulni, hogy a bővítés – eleve stratégiai döntés. Más szóval: a megszületéséhez vezető részletösszefüggések és események külön-külön, *önmagukban véve* épp oly *elégtelenek* a végkövetkeztetés egészének megalapozására, mint ahogy az összefüggésükből kiszakított egyes emberi cselekvések is többnyire értelmüket veszítik, vagy legalábbis a kívülálló számára gyakorta értelmezhetetlenek.²

Gondolatmenetünkben – *elsőként* – adottnak vesszük, hogy az integrációban nemcsak kölcsönös érdekelttség van, hanem kölcsönös elkötelezettség is. *Másodikként* eltekintünk attól az összetett kérdéstől is, hogy az EU képes-e, s ha igen, mikor s milyen feltételekkel újabb tagtársak felvételére. Így azt se tárgyaljuk, hogy az amszterdami csúcson létrehozott intézményi újítások mennyiben elégségesek a fogadókészség megteremtésére. Ez súlyos megszorítás, hisz másutt (*Csaba [1997a]*) úgy érveltem: a végkifejlet szempontjából az unió belső fogadókészsége *gyakorlatilag* sokkal fontosabb, mint az átalakuló országok összes reformja együttvéve, azok eredményével vagy eredménytelenségével együtt. Elemzésünk tehát témaválasztásánál fogva egyoldalú, mert csak a közép-európai érettség szempontjára szorítkozik.

Egy *harmadik* súlyos megszorításként nem tárgyaljuk a második és a harmadik bővítési körbe került országok kérdéskörét, továbbá a tagsági távlat szempontjából közömbös, de az európai biztonságpolitika szempontjából nagyon is fontos orosz, ukrán, szerb és albán kérdést, no meg az erre adandó uniós választ. Úgy tűnik, ez utóbbi gyakorlati kérdés. Az elemzés során kialakuló elméleti keret – a bővíthetőség határainak és feltételeinek tisztázásával – segítheti a későbbi döntéseket.

Negyedszer, nem tárgyaljuk ehelyütt a közép-európai társadalmak közösségi választását megkövetelő számtalan súlyos kérdést sem, főleg azokat, amelyek elégtelennek tartják a mai uniós rendszer optimalitását a világ gazdasági versenyképesség hosszú távú folyamatai szempontjából. A 20 százalék körül stabilizálódott spanyol és keletnémet munkanélküliség, vagy a mára 15 százalékra csökkent finn érték az említett országok és az unió egészének lassú növekedésével súlyosbodott, ez pedig elgondolkodtató. A megközelítés keretét azonban az 1991–1992-ben született társulási egyezmények határolják be. A közép-európai országok mindezeket magukra nézve (egyoldalúan) kötelezőnek ismerték már el,³ sőt azt is vállalták, hogy a taggá válásukig meghozott EU-döntéseket is átveszik. Ha tehát ma az EU-országok sajtójában napról napra olvashatjuk azt, hogy az agrárpolitika vagy a strukturális alapok rendszere nem képes az új belépőkkel megbirkózni, ez inkább *e belső rendszerek bírálataként*, semmint a kibővülés „objektívnek tekintendő” akadályaként értelmezhető. A *status quo* előrevetítése ugyanis csak gondolat-kísérletként megengedett (ekkor társadalomkritikai üzenetet szokott hordozni), prognosztikai módszerként egyáltalán nem bevett.

Kérdésfelvetésünket csak úgy lehet megválaszolni, ha eközben *feltesszük*: a nagyobb partner majd csak talál valami megoldást saját gondjaira. Ez elvileg lehetne a tagországok hozzájárulásának növelése, például a jelenlegi 1,27 százalékról a GDP 1,38 százalé-

² Egy csokor virág átnyújtása lehet ugyan mélyebb érzelmek kifejezője, azonban a pusztán udvariasságból is átadható. Az államadósság GDP-n belüli arányának csökkentése – a helyzettől függően – lehet az integrációérettség mércéje, meg nem is. Amikor az Európai Bizottság 9-14 EMU-tagot valószínűsít (*Financial Times*, 1997. október 15.), épp ez utóbbi értelmezést követi.

³ Ez másképp nem is történhet: egy klubba újonnan lépő nem kérdőjelezheti meg a belső szabályokat. Más kérdés, hogy e diplomáciai kötöttséget némely nyugati elemzők a közép-európai csodavárással vélik azonosíthatónak.

kára, ahogy a spanyolok és a görögök javasolták. A német, skandináv, osztrák, francia és brit ellenállás miatt azonban inkább a másik út, a korábbi juttatások megfaragása a valószínű, méghozzá a 2000 utáni finanszírozási irányelvek keretében. Az a triviálisnak éppen nem mondható kérdés, hogy az újraelosztási marakodás mai szintjén⁴ ez miképp lesz megoldható, az *ötödik* olyan témakör, aminek taglalása nem fér a cikk gondolatmenetébe.

Közismert bölcsességek – közkeletű tévedések

Míg a nemzetközi kapcsolatok és a biztonságpolitika irodalmának legalább egy része bővítéspárti, a közgazdasági elemzők közvélekedése lényegében egy sajátos „lehetetlenségi elmélet”. A „földtől elrugaszkodott” nagypolitika ellenében „az életet ismerő” közgazdák érvelésében rendszerint az a közös pont, hogy felsorolják az okokat, ami miatt a közép-európaiak belátható időn belül nem tudnak, nem akarnak, vagy nem is érdemes megkísérelniük az teljes jogú uniós tagságot. Ez ellentétben áll a római szerződés teljesen egyértelmű és nagyon gondos megfogalmazásával (vö. *Balázs* [1996] I. rész), ami – fejlettségi klauzula nélkül – *minden* európai demokrácia és piacgazdaság előtt nyitva hagyta az ajtót.

A keleti kibővüléssel szembeni ellenérvek klasszikus tárháza mind a mai napig *Baldwin* [1994] kiválóan megírt kötete. Számos, részben helytálló, kifinomult érv mellett a szerző fő állítása az, hogy a közép- és kelet-európai országok összességükben *túl szegények, túl népesek és túl mezőgazdasági jellegűek* ahhoz, hogy az uniós tagságnál érdemben számba jöhetnének. Egy lábjegyzetében azonban maga is elismeri, hogy ezek az érvek „nem teljes mértékben állnak” arra a három-négy országra,⁵ amelyek az uniós felvétel első körébe kerülnek. Ha a fejlettségi szintet vásárlóerő-paritáson mérjük (és nem az alulértékelt árfolyamon), figyelembe vesszük a GDP 20-25 százaléka ráugró feketegazdaságot, valamint az 1992–1997 közti szembetűnő teljesítményjavulást, akkor nem hihető, hogy Csehországnak még két évtizedet kellene várnia addig, amíg a portugál-görög szintre felkapaszkodhat. A lakosságszám akkor kezd gondot okozni, amikor a tagságra amúgy sem számítható Ukrajna és a délszláv térség is „hirtelen” a képbe kerül – mint Baldwinnál is. Az élenjárók alig 60 milliós lakosságtöbbséget jelentenek – az unió a nyolcvanas években az akkor lényegesen szegényebb belépők ugyanekkora falatát könnyedén megemésztette (*Palánkai* [1997]). Végül a cseh GDP-ben 4, a magyarban és a lengyelben 6-6 százalék a mezőgazdaság aránya, ami *kevesebb* a déli tagországokénál.

Az agrárium kérdését nagy kihívásként és nagy esélyként egyaránt értelmezhetjük (*Varga* [1992]; *Franke* [1997]), hisz az 1991. évi közös agrárpolitika átvétele valóban példátlan termelésfelfutást eredményezhetett volna. Ez azonban se nem reális, se nem releváns feltételezés napjainkban. *Egyrészt* a tagjelöltek termelési szintje a nyolcvanas évek végéhez képest csökkent. *Másrészt* a MacSharry-reformok lassan, de biztosan beérnek, amit a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) 1994. évi megállapodása is erősít. Az 1999-ben induló új világkereskedelmi fordulóról annyi máris tudható, hogy az Egyesült Államok–fejlődő országok harapófogójába került EU-ban nemhogy az 1991-es, hanem

⁴A déli országok például elvetették azt a bizottsági javaslatot, hogy a jelenleg fel nem töltött 1,27 százalék teljesítésével és az 1996–2003 közötti időszak növekményéből finanszírozzák a keleti tagtársakat (vö. *Neue Zürcher Zeitung*, 1997. szeptember 16 és *Wall Street Journal Europe*, 1997. szeptember 16.).

⁵Míg Cipruson a békés területi rendezésre semmi sem utal, Szlovénia 1997 júniusában még a társulási egyezményt sem iktatta törvénybe. Viktor Csernomirgin 1997. júliusi párizsi nyilatkozata volt az első komoly jele annak, hogy az észt tagsági kérelem geopolitikai feltételei kialakíthatók lennének; a balti kérdés azonban külön kezelést igényel. Az Európai Bizottság hasonló tartalmú félhivatalos véleményét ismerteti a *Die Welt* 1997. július 11-i száma.

az 1993-as közös agrárrendtartás mértékei sem szolgálhatnak alapul a 2002–2003 körüli támogatási arányok kiszámításához. *Harmadszor*: még ha jelentős strukturális és más EU-alapok nyílnának is meg, a közép-európai országok adminisztratív és felszívóképesége ezeknek csak egy részét tenné valójában felhasználhatóvá (*Wagener–Fritz* [1996]). A WTO-tagsággal vállalt kötelezettségek keretében a közép-európai országok máris termeléskorlátozó és szerkezeti intézkedésekre kényszerültek. A belépést követően felerősödő verseny a Közép-Európában korábban egyeduralkodó belső termelők egy részét bizonyára ki fogja szorítani. Ez összességében nem indokolja, hogy az agrárágazatot „kitörési pontként”, avagy – a túloldalról nézve – súlyos fenyegetések forrásaként vegyük számba a csatlakozás folyamatában.

A szegénységi érv is sokkal bevettebbé vált annál, mint amit az elméleti tanszékeken egyeduralkodó neoklasszikus irányzat megengedne. Mind az eltérő tényezőállatottság elmélete, mind az endogén növekedési modellek szerint a későn jövő országok növekedési potenciálja nagyobb a fejlettekénél. Ezt csak erősíti, ha a kereskedelemelmélet két kiemelt tényezője, a kereskedelmi nyitás és a piacméret megnövekedése további jóléti hatásokkal jár (ez az uniós tagságnál definíciószerűen adott). Ezeket a sem újak, sem bizonyítatlannak nem tekinthető eredményeket mellőzve, két alternatív nézet is gyökeret eresztett.

1. Ezek egyikét a *konvergenciaprogramok* (*Ludlow–Gros* [1993]; *Welfens* [1998]) jelentik. A szerzők egyszerűen kikapcsolják a felzárkózás egész mechanizmusát (mondván, hogy ők csak a reálfolyamatokat modellezik), így az említett folyamat megszervezéséhez szükséges intézményi és politikai feltételek létrehozása is jobb esetben a margóra szorulva jelenik meg (ha egyáltalán felbukkan). E megközelítés a feje tetejére állítja az egész kérdést, amikor azt firtatja: vajon hány évre van/lenne szüksége Közép-Európának ahhoz, hogy például az EU mai szintjének 75 százalékát elérje az egy főre jutó GDP tekintetében?⁶ Mivel a számítások „minden egyebet változatlanul tételezve” készülnek, általában nem veszik tekintetbe a közvetlen tőkebefektetések nagy és növekvő fejlődés-gerjesztő szerepét, pedig ez már az uniós tárgyalások megindulásának tényről jelentősen felerősödik. Ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy a növekedési modellek egyik alapadottságának (korlátozó tényezőjének) tekintett belföldi megtakarítás többé nem szab határt közvetlenül a növekedés gyorsulásának.

Másrészt a transzformációs visszaesés (*Kornai* [1993]) *átmeneti és egyszeri* jelenség volt, ami 1989–1992 között mind az induló szintet, mind a várakozásokat erőteljesen lenyomta a hosszú távon elérhető felzárkózási potenciál tekintetében.

Végül, de korántsem utolsósorban az *önjáró* (nem külföldi tőkeinjekcióra épült) *fellen-dülés* az intézményi reform és a gazdasági tevékenységek Közép-Európába településének hatására *már évek óta kimutathatóan folyik*, bár korántsem független ez a vállalati szinten meglehetősen előrehaladt vállalatközi integrációtól. Egészében tehát a konvergenciaprogram épp azt szeretné *előfeltételül* szabni (integrációs belépőjegyként), ami csak e folyamat *hozádéka* és következménye lesz. Ezt az eljárást az elméletben fordított érvelésnek szokták tekinteni. Nem is meglepő ezért, hogy e megközelítés hívei rendre adósok maradnak a válasszal arra, hogy az általuk felállított követelményekhez mi módon lehetne felnőni, hisz épp a felzárkózás hajtóerőitől vonatkoztatnak el.

2. A másik nézet az *agglomerációs hatásokkal* érvel (*Tichy* [1997]).⁷ Ez a megközelítés arra a feltevésre épül, hogy a piacgazdaságban mind a centrum, mind a periféria saját helyzetének bővített újratermelését végzi. Ezért a periféria integrálása előfeltételézné,

⁶ Ez a mai feltételek szerint az EU-transzferekre való jogosultság mércéje, s mint ilyen, nem igazán mély közgazdasági összefüggés megjelenítője; még meg is változtatható.

⁷ E felfogás szerint a meglévő infrastruktúra miatt mindig előnyösebb a kialakult iparvidékeken befektetni, s ez az üzemgazdasági megfontolás alakítja ki a makroirányzatokat is.

hogy *a)* korlátozzák a munka szabad áramlását, *b)* és emellett erőteljes pénzügyi átutalások és segélyek révén erősítsék a lemaradó térség népességmegtartó képességét. A marxista felfogás eme új kiadása egyszerűen eltekint a mai világgazdaság elemi tényeitől, így két tucat újonnan iparosodott ország megjelenésétől, valamint az egykori élmező nemely területének tartós lemorzsolódásától. Az agglomerációs elmélet által tételezett működési módot – az alapjául szolgáló előfeltevéseken kívül – kevés elméleti megfontolás vagy tapasztalati tény támaszthatja alá. Hongkong, Szingapúr vagy Tajvan nem volt „hagyományosan” pénzügyi szolgáltató vagy ipari központ; másfelől Belgium vagy az Egyesült Államok keleti partja is sokat veszített egykori fényéből. A vitát rövidre zárva, a kereskedelmi nyitás és a piaci integráció jólétnövelő hatásait bizonyító gondolatmenetek tanakönyvszintű alapösszefüggéseknek tekinthetők, amit mikorgazdasági megfontolások – így a hálózatok előnyei, az iparszervezés szempontjai – is erősítenek. Az ezzel szemben álló érvelés inkább csak *elterjednek*, annál *kevésbé alátámasztottnak* mondható. A kelet-német tartományok példája a kilencvenes években gyakorlatilag is bebizonyította azt, ami elméletileg is könnyen belátható (lett volna): az erőteljes pénzügyi segélyek és a szabályozott munkapiac kettőse a dél-olasz jellegű járadékvadász társadalmat hívja életre, s nem gyorsítja meg a felzárkózást (*Hagen* [1995]).

A szegénységi érvnek még két jellegzetes leágazása is van. Az egyik sajátos *új népvándorlással* riogat. Egy újabb előrejelzés például 340 és 680 ezer fő közé teszi a CEFTA-országokból várható bevándorlók számát a következő 10-15 évben (*Brücker* [1997]). Ez a – hihető – előrejelzés azonban könnyen a napi politikai csatározások eszközévé válhat, és átértelmeződhet egy olyan közegben, ahol 6-10 ezer munkavállalói engedélyt is legfelső szinten „kell” kijárni. Az idézett előrejelzés emellett – az IMF, a Világbank, az EBRD és az Economist kutatóintézete, az EIU ellenében – 3,7 százalékra teszi csak a közép-európai hosszú távú növekedési trendet, ami a többi idézett forrásnál másfél-két százalékponttal alacsonyabb. Az elemzés, úgy tűnik, nincs összhangban a hetvenes és a nyolcvanas évek nyugat-európai tapasztalatával, ami sokkal kisebb vándorlási hajlandóságot és lehetőséget mutatott. Nyelvi és kulturális korlátok, a hazaáramlás felerősödése (Délre), a munkapiaci és idegenrendészeti megszorítások⁸ az idézett számításban feltételezettnél kisebb áramlásokra vezettek. Az Egyesült Államok munkapiacát elemző más áttekintések (*Görgens* [1993]) az idézett számításban alkalmazottnál háromszor kisebb rugalmassági értékre jutottak. E cikk véglegesítésekor megjelent osztrák elemzések (*Fassmann-Münz* [1997]) bár tartózkodnak a számszerű előrebecsléstől, nagy súllyal szólnak a vándorlási hajlam *átmeneti* voltáról, ami évtizedes távlatban *erőteljes csökkenésre* vált majd egy sor tényező (köztük az új tagországok felzárkózása) miatt. A népvándorlási félelmekkel kapcsolatban azonban bírálatunk nem elsősorban az ökonometria módszer alkalmazására és/vagy az egyes feltevések megválasztására, nem is feltétlen a számszerű végeredményre irányul. Tegyük fel: valóban a DIW-ben készült elemzés (*Brücker* [1997]) számai jelentik az utolsó szót a vitában, „a tudomány mai állása szerint”. Ez esetben is minden számot *makrogazdasági* összefüggésben kell értelmezni. Tegyük fel: félmillió ember tényleg áttelepül a 350 millió fős EU-ba. Vajon ez tényleg *külső sokkot* jelentene uniós szinten? És ha igen, akkor ez a kínálati vagy a keresleti (fogadó) oldal merevségét minősíti? Melyik oldalon célszerű beavatkozni az egyensúly érdekében? *Szakmai* vitában ugyanis *nehéz* lenne a *kínálat 0,5 százalékos megváltozását „sokkhatásként” hangszerelni*, még ha a munkapiacról van is szó.

A szegénységi érv kibővített és átdolgozott változata a következőképpen hangzik. A

⁸ A közép-európaiak mára már elég sokszor megfordultak az EU-országokban ahhoz, hogy racionális várakozásokat alakíthassanak ki a spanyol vagy a finn munkapiacra rájuk váró esélyekkel kapcsolatban. Ez önmagában már kisebb rugalmassági számokat indokolna, mint amit *Brücker* [1997] használ az amerikai tapasztalati vizsgálatból átemelve.

fizetési mérleg válságának szorításában a rendszerváltó országok torz szerkezettel alkalmazkodtak, hiszen az *olcsó bérekre* alapoztak, nemzeti valutájukat pedig erőteljesen *alértékelték*.⁹ Az így előállt kiviteli szerkezet azonban hosszabb távra *versenyképtelen* lesz a nemzetközi piacon (*Gabrisch* [1996]). Ehhez az érveléshez társulva, mások 50-60 százalékos fogyasztóiár-kiigazítást s ebből fakadóan erőteljes – és nem igazán EMU-vágású – költséginflációt valószínűsítenek a belépésig terjedő illeszkedési időszakban (*Havasi* [1996]).

Volt már szó arról, hogy az árfolyamnak a vásárlóerő-paritáshoz közeledő felértékelődése többé-kevésbé automatikus folyamat. A rendszerátalakító országok kiviteli szerkezetének elemzése mind mennyiségi, mind versenyképességi oldalról ugrásszerű javulásról tanúskodik (*Kaminski–Wang–Winters* [1996]). A magyar vállalati tapasztalatok is arra utalnak, hogy a befektető a *képzettebb*, nem pedig a segédmunka-kategóriában talál(t) nagyobb bérelőnyt. Így a tőkebefektető érdekelt a K+F-igényes tevékenységek áttelepítésében, míg az egyszerű betanított munkát igénylő tevékenységeket a legszegényebb országokba érdemes kitelepíteni. A gép- és berendezések részaránya Magyarország EU-irányú kivitelében az 1989. évi 13 százalékról 1996-ra 42 százalékra nőtt, ami önmagában cáfolja az örök bérabszolgaság téziséét. Az árszerkezet kiigazítása – akár bevásárlóközponti szinten is – jórészt már végbement, igaz eddig szinte kizárólag felfelé. Ez azonban nem fedheti el: hosszabb távon a komparatív hátrányban lévő tevékenységek árának *csökkennie kell* (*Cassel* [1996] 160–161. o). Ez a követelmény minden olyan területen érvényesülni kezd, ahol a piacvédelmi eszközök ezt nem keresztezik (mint ahogy az agrártermékeknél, a fogyasztási cikkek globálkvótájával védett területeken, a textil- és az acéliparban keresztezik). Összességében a három országra nem illik sem a torz alkalmazkodás, sem a költségrobbanás érve.

Mindent egybevéve, minél inkább elhisszük az elemi közgazdasági összefüggéseket, s minél kevésbé tekintünk ájult tisztelettel eseti társadalmi kompromisszumokat megjelenítő szabályrendekekre¹⁰ (Keleten és Nyugaton egyaránt), annál kevésbé adhatunk hitelt a „túl szegény, túl népes, túl mezőgazdasági” ellenérvhármasnak. Ugyanezen okból nincs okunk kételkedni abban, hogy eltérő fejlettségű országok közti integráció jólétnövelő hatású a szegényebb fél számára is. Az informatikai forradalom pedig sok esetben megtakaríthatóvá teszi a fizikai infrastruktúra hagyományos elemeinek teljes körű kiépítését. Ez leértékeli a nagyságrendi megtakarítások szerepét, s megnyitja az utat a posztindusztrializmus szerkezetének megfelelő felzárkózáshoz is. Így pedig a közép-európaiak hátránya már korántsem tűnik behozhatatlannak, ahogy a távközlés példája ezt kézzel foghatóvá tette a kilencvenes évek során.

A koppenhágai kritériumok teljesítéséről

1993 júniusában az EU Tanácsa kijelölte azokat a követelményeket, amelyek teljesítése *szükséges* (bár nem feltétlen *elég*es) a tagság elnyeréséhez. A témameghatározást követve ezek közül a negyediket, az uniós tagfelvételi képességét a jelen írásban nem tárgyaljuk.

A politikai demokrácia kérdését megválaszolja, hogy a közép-európai országokban független, nemzetközi megfigyelők által hitelesített, szabad választásokra és kormányváltozásokra került sor. A sajtó szabadságát és a nemzetiségi jogok érvényesülését lényegében biztosítottak tekintik, a kétoldalú vitákat államközi szerződésekkel rendezték.

⁹ Ez a megállapítás valószínűleg a vásárlóerő-paritásra vonatkozik, a fizetési mérleg egyensúlyára aligha.

¹⁰ Itt a szabály meglete szolgál ésszerűségének igazolására, mint egykor Mihail Szuszlovnál.

Lettországtól és Észtországtól eltérően az Európa Tanács nem talált rendszerjelleggel diszkriminált kisebbségi csoportokat (bár a csehországi roma közösség helyzete vitatott). A piacgazdaság minőségét az OECD-tagság már szavatolja. Az országoknak a nemzetközi versenyképességét pedig a hét-nyolc éve bevezetett *kereskedelmi, piaci és pénzügyi liberalizálás* igazolja. A dél-európaiaktól eltérően, a közép-európaiak nem belépésüket követően, hanem már ezt *megelőzően* végbevitték a nyitást mindhárom területen.

A társulási szerződés a *fokozatos, de fenntartható* piacnyitást mindkét oldalon megszervezte. Így az ezredfordulóra a közép-európaiak az egységes *európai gazdasági térség* részeivé válnak. Sőt, a kapcsolat túl is megy e kereten. Az 1994. decemberi esseni határozatokkal létrejött strukturált párbeszéd rendszeres munkakapcsolatot intézményesített számos területen, a környezetvédelemtől a terrorizmus elleni harcon át a költségvetés-politikai konzultációkig terjedő körben. Ezért ízlés kérdése, hogy alulinformálnak vagy inkább képmutatónak érezzük a közép-európai országokat integrációs sokktól óvó hangokat. Az uniós tagság egyik vonzereje ugyanis épp az, hogy az egységes piacot kialakító *szabályrend formálásában is részt lehet venni*, amivel véget ér az egyoldalú alkalmazkodás időszaka. A piaci sokk 1989–1992 között már lezajlott, árát a transzformációs visszaeséssel a közép-európai társadalmak megfizették.

Érdemes azt is megismételni, hogy a közép-európai alkalmazkodás és az új növekedési pályára való átállás a többek által visszatérően szorgalmazott „nagyvonalú kormányközi pénzügyi injekció”, új Marshall terv vagy modernizációs felkészülési hitel nélkül alakult ki. Ez önmagában a transzferek alárendelt szerepét bizonyítja. Ezzel szemben a *magántőke vonzására való képesség* joggal tekinthető mind piacérettségi, mind átalakulási *sikermértéknek*. Konszolidált gazdaságban ugyanis nyilván a nemzetközi tőkeáramlások 99,5 százaléka lesz a meghatározó a finanszírozási igények szempontjából, nem a maradék, a hivatalos segély. Elvileg *akár bármely transzfer nélkül is* érdemes lehet az unióba belépni, hiszen a belépő ország tőkevonzó képessége és a tőke nyereségessége automatikusan és hosszú távra javul.

Az 1989–1997-es időszak ugyanis azt is bebizonyította, hogy a *felzárkózás hajtóereje a nemzetközi folyamatokban való részvétel*, a makro- és mikroszinten párhuzamosan erősödő *integráció, nem pedig az egyoldalú pénzáttalások és segélyek megléte, még kevésbé ezek mértéke*. Ezért a teljes jogú tagsággal kapcsolatos vitákban sem indokolt a transzferek kérdését a középpontba helyezni; kikapcsolásával a lényeg mit se változna.

Egy időben már-már az elemzői jó modor részévé vált az, hogy a gazdasági átalakulás és a kereskedelem minden baját a *társulási szerződésekre* hárítják, hisz azok nem vezettek el a teljes jogú tagsághoz. Visszapillantva azonban úgy tűnik, ez példájává vált a közép-európaiak számára hasznosnak bizonyult kevés számú újításnak és eredményes „technikai segítségnek”. A szerződések kereskedelmi része, a többek által kiemelt felemlás vonásokkal együtt is, lehetővé tette és biztosította is a *piacok fokozatos, kölcsönös és visszafordíthatatlan megnyitását*, az adott időszakban főnállt politikai korlátok által megengedett mértékben. Ez pedig az integrálódás fogalmi/elemi alapfeltétele. A társulási szerződés minden olyan esetben hatékony eszköznek bizonyult a protekcionizmus ellen, amikor a működtetésére képes és hajlandó államigazgatás élni kívánt azzal a fegyverrel, amit az e keretben létrehozott eljárások és szabályok jelentenek (*Sapir [1994]*). Például a társulási tanács különösen hatékony volt az egyoldalú piacvédő gyakorlatról való leszoktatás folyamatában, vagy legalábbis politikai szinten visszajelezte, amikor a társulás betűjével és szellemével ellentétes egyedi intézkedések születtek. Ez volt a helyzet Lengyelországban az acélszektorban fennmaradt mennyiségi korlátozásoknál, az agrárágazatban indokolatlanul alkalmazott kiegyenlítő vámoknál, vagy legutóbb a Hyundai számára egyedi rendben adott vámmentesség esetében. A cseh és a szlovák importletéti rendszer 1997-ben vagy a magyar és a szlovák vámpótlék 1995-ben hasonló bírálatban

részesült. Magyarországon e torzító eszköz kiiktatására aligha került volna sor 1997. július 1-jével a társulási tanács (és az EU-kormányok) nyomása nélkül.¹¹

A *versenytörvény* Magyarországon 1995-re már harmadik kiadását élte meg, a legutóbbi módosítással abszolút EU-konformmá vált. A törvény gyakorlati alkalmazásának elemzése (Török [1997]) külön is kiemelte az uniós gyakorlattal való teljes egybeesést, ami ez esetben rossz hír. Mint a cikk is bíráló éllel jegyzi meg, ez a fúziókontroll jellemzően elnéző megítélését, a monopolhelyzetek „megértő” kezelését, a privatizáció során a verseny szempontjának mellőzését okozta (Török [1997] 430–431. o.). Ez nem is meglepő, hisz az amerikai típusú trösztellenes fellépés hívei a törvény kialakításakor rendre kisebbségbe kerültek. Így pedig a rendszerváltáshoz kötődő sajátos piacépítő és verseny-gondozó feladatok rendre ellátatlanul maradtak. A terület nemzetközi összehasonlító elemzése (Fingleton és szerzőtársai [1996]) Magyarországra nézve hasonló következtetésre jut, egyben kiemeli a közép-európai országok közti különbségeket is. A többi visegrádi országot tekintetében a fejlett törvényi keret és a kezdetleges alkalmazás kettősségét hangsúlyozza. Ez főként a politikailag kényes területekre érvényes, mint például a privatizáció és a külkereskedelem, ahol a versenyhivatalok csak úgy tudták megőrizni viszonylagos függetlenségüket, hogy egyszerűen kivonultak a tűzvonalból. Ennek megvolt a maga logikája a hivatalok és vezetőik szempontjából, a rendszeregész hatékonysága azonban – ezért is – elmaradt a lehetségestől.

A piaci rend minőségét mutatja az is, hogy a nagy állami cégek miként alkalmazkodtak az átalakult piaci környezethez, vagy fordítva, ahogy gyakorta feltételezik, miként alakították saját képükre a kialakuló új piacgazdaságot. Miközben számtalan elméleti dolgozat született annak modellezésére, hogy ennek miképp kellene lennie, vagy éppen miképp is lehetne, ez végeredményben empirikus kérdés. A jelenlegi ismeretek alapján úgy tűnik, hogy az alkalmazkodás mikéntjét a vállalatméret jobban befolyásolja, mint a tulajdonforma, kivéve a külföldi stratégiai tulajdonosok esetét. Ők ugyanis tankönyvszerű megbízókként járnak (bánnak) el ügynökeikkel (a vállalatvezetőkkel) szemben. A vállalatok átszervezése, termelésük ésszerűsítése és a nemzetközi hálózatokba történő beépítésük a norma. A „nemzeti” nagyvállalati körben Lengyelországban (van Wijnbergen-Pinto [1995]) és Magyarországon (Major [1995]) egyaránt azt tapasztalták, hogy az állami és a magánvállalatok hatékonysága között középtávon nincs érdemi hatékonysági különbség. Miközben a cseh vállalati tulajdonlás sajátosságai miatt nehéz egyértelműen megmondani, mi a magán-, mi a köztulajdon, s mi a kettő közti szürke zóna. Későbbi lengyelországi elemzések (Kolodko–Nuti [1997]) az állami vállalatok tartósan javuló teljesítményét emelik ki, még hozzá a versenyviszonyok erősödésének hatására. Magyarországon az egykor hírhedetten erős 49 nagyvállalat sors története (Voszka [1997]) az alkalmazkodás sokszínűségét mutatja; ezek közül a hatósági alkut előtérbe helyezők az átlagosnál rosszabbul jártak. A túlélésben a fogyókúra, az átvételek és az állami mentőövek változó elegye játszott szerepet. Az azonban kétségtelen, hogy visszahozhatatlanná vált az a korábbi szakasz, ahol a nagyvállalat maga volt az állam, ehelyett a vállalatméret szokásosabb alkuelőnyei¹² jutnak érvényre. Ez azonban immár nem jelenti azt, hogy a cégek diktáló erejükénél fogva lennének a „független változók”, míg a pénzügyi szabályozók a „függő változók”, mint ahogy volt a hetvenes években. Az élessé vált felszámolási eljárás, a külföldi átvétel veszélye, az importverseny és az állami mentőöveket kísérő felhördülés megrendítette a nagy cégeket. A csődtörvény azonban igen eltérően működik

¹¹ Az IKIM, a kamara, néhány szakszervezet és kutatóintézet a szó szoros értelmében az utolsó pillanatig küzdött e „vívmány” életben tartásáért.

¹² Az olyan nagy cégek, mint a Chrysler, a CA, az Alitalia vagy a Credit Lyonnaise bizonyára nagyobb hatással vannak az állam pénzügyeire, mint a sarki bolt. De ez nem azonosítható a pártállamba épült nagyvállalat alkuehelyzetével.

az egyes közép-európai országokban. A hazai szabályozást az irodalom egy része szükségtelenül szigorúnak véli, mások szerint ez maga piactisztítás. A vita a nyugat-európaival párhuzamos, ami a viszonyok hasonlóságára utal.

Bár a koppenhágai kritériumok nyíltan nem tartalmazzák, az EU mindig nagy jelentőséget tulajdonított az érettségi vizsgán annak, hogy a tagjelölt ország *jószomszédi és együttműködésre kész* magatartást tanúsítson. Ez magyarázza azt a szakmailag egyébként indokolatlanul kitüntetett figyelmet, amit a CEFTA-együttműködés a brüsszeli elemzésekben élvez. Románia 1997. májusi belépését is nehéz lenne pusztán kereskedelempolitikai alapon megmagyarázni. A szélesebb összefüggés valóban kooperatívabb és civilizáltabb magatartásformákat honosított meg, köztük azt, hogy Magyarország a háború lezárását követő fél évszázad elteltével alapszerződést tudott kötni Szlovákiával és Romániával is.

Ugyanakkor az sem kérdéses, hogy a CEFTA egyáltalán nem alkalmas arra, hogy – mint nyugati szorgalmazói vélik – *gyakorló terepe legyen az uniós együttműködésnek* már a felkészülési időszakban. A CEFTA a KGST-t idéző, kétoldalú rendben szervezett, viszonylatonként eltérő engedményrendszert tartalmazó, a nemzeti kereskedelempolitikai hatóságok által működtetett intézmény.¹³ A szabadkereskedelmi egyezmény első öt évének elemzése (*Réti* [1997]) azt mutatja, hogy a fokozatos piacnyitás az elvileg várható/indokolt kereskedelmi szint helyreállítására vezetett. Ugyanakkor a CEFTA-országok közötti kereskedelmet főként nyugati bankok bonyolítják, továbbra is elhanyagolhatók a tőkekapcsolatok, az egymás privatizációiban való részvétel nem nagyon fordul elő, a vállalatközi együttműködés – a multik leányvállalatait leszámítva – gyermekcipőben jár. A CEFTA ezért is más, mint az EU-n belüli, valamint az EU és az egyes közép-európaiak közt fejlődő mikrointegráció.

Eközben azonban hiba lenne lebecsülni a CEFTA *intézményépítésben* játszott szerepét. Az 1994. évi GATT-egyezmény hatására elfogadott intézkedések tüzetesebb elemzése (Csaba [1996]) arra utal, hogy a tagországok egymással szemben elfogadtak egy sor olyan könnyítést, amit a globális egyezményben nem lehetett elérni. Ezek közül a hatóságok és a lobbyk viselkedését civilizáló eljárások a legfontosabbak. Ide tartozik a közbeszerzés, a kiegyenlítő vámok előtérbe helyezése, a kötelező előzetes konzultációk gyakorlata, a korábban egyeduralkodó kontingensek és engedélyezés visszaszorítása. Ez a hagyományosan önző és az együttműködésre nem is gondoló magatartási formák megzabolázásával hosszabb távon is jótékony hatású lehet. Az áttekinthetőség és a nyilvánosság erősödése a korábban kizárólagosan zárt ajtók mögötti nyomásgyarkolással szemben szintén civilizációs vívmány.

Az *árfolyam-politika* sem szerepel a koppenhágai kritériumok sorában. Közvetve azonban nem kétséges, hogy ott van, hiszen a közösségi vívmányok teljességébe 2002–2003 táján már az egységes valuta is beletartozik. Ez pedig, mint ismeretes, követelményekkel jár. Egyfelől: az EU és az Európai Bizottság tisztségviselői kínosan ügyelnek arra, nehogy valami olyasmit mondjanak, hogy a valutaunióba történő belépés tagsági követelmény, netán előfeltétel lenne. Másfelől azonban a közép-európai inflációs teljesítmény olyan messze van az uniós szinttől, hogy a maastrichti számmágia nagyon is hasznos sorvezetőül szolgál a gazdaságpolitika vonalvezetésének, jellegének, feladatainak megítélésében.

A taggá válás láthatóan hosszadalmas folyamatából már következik az, hogy a makromutatók *alakulásának tendenciája*, nem pedig pillanatnyi állása dönti el az egyes országok integrációs érettségét. Az infláció töretlen csökkenése ezért fontosabb a pillanatnyi értéknél. Érdemes felidézni, hogy az államháztartási mutatók tekintetében a kö-

¹³ Messerlin [1997]) épp e kétoldalúsága miatt kérdőjelezi meg a CEFTA WTO-konformitását.

zép-európaiak jobb teljesítményt értek el az elmúlt években, mint az uniós tagok (*Fischer és szerzőtársai* [1997]). Az infláció megtörése a közepesen fejlett országokra jellemző okokból várat magára. A cseh korona kikényszerült lebegése, a hrivna, a lej és a dinár leértékelése egyaránt mutatja, hogy az árfolyam rögzítése nem önkényes pénzpolitikai döntés kérdése; rendszerszerű fenntartásának feltételei még nem értek meg. A jugoszláv, olasz és thaiföldi tapasztalatok is arra utalnak: miközben a stabilizáció kezdeti szakaszában szükséges az árfolyam rögzítése, de csak addig, amíg az összes többi makrogazdasági mutató alakulása ezt indokolja. Ezért az inflációt saját erőből kell legyőzni, okainak kiirtásával: a stabilitás csak nagyon rövid ideig importálható.

Az EU-országok tapasztalatból tudják, milyen nehéz feladat ez. Ezért elvileg sem várható, hogy a közép-európaiak már a tagfelvételt követő nap az EMU tagjaivá is váljanak, mivel ekkorra még nem tudnak teljes biztonsággal lemondani az árfolyam-politikai önállóságról. Ennek azonban nem kell súlyos gondot okoznia addig, amíg *nem minden EU-tag részese egyben a valutaunióknak is*. A kívül maradókra kidolgozott módszerek átvételével a közép-európaiak átmeneti időszaka is megoldható. Ezért az ilyen alapon megkövetelt kétlépcsős (másodosztályú) tagság ötlete (*Tichy* [1997]) idejét múltá.

Mivel a közép-európaiak számára az EU az általános tájolási pont, érdekeltységük jól működő és erős unióhoz, stabil, kemény euróhoz kötődik. A koppenhágai kritériumok áttekintésével belátható: *az uniós tagság a rendszerátalakítás második szakaszának sikeres lezárását segítő sorvezető a százféle gond és nyomás közt sodródó közép-európai kormányzatok számára*. A lépcsőzetes tagság egyebek mellett azért sem célravezető, mert ez a megoldás *a ma még megfigyelhető lemaradás tartósítását okozná*. Ráadásul a közösségi vívmányok fejlődése az elmúlt évtizedben, az egységes európai okmány elfogadása óta a különutaknak egyre kisebb teret enged. Az egységes piac és az egységes pénz olyan gazdasági rendszert alkot, amibe *egyszerűen nem illeszthetők az olyan hat-hét éves átmeneti szakaszok és széles körű derogációk*,¹⁴ mint amivel a dél-európaiak élhettek csatlakozásukkor. A piacvédelem története egyébként is az átmenetinek szánt megoldások évtizedes bebetonozódásának története is. Ezért – rugalmas értelmezéssel bár, de – a teljes közösségi szabályrend átvétele maradt az egyetlen járható út az évezredfordulón. Az alkalmazkodás ugyan költséges, de elmulasztása még inkább az. Ha pedig a realitásokat nézzük, a három közép-európai gazdaság bizonyára nincs minőségileg messzebb az uniós átlagtól, mint amit az EU-n belüli jelenlegi észak–déli különbségek már bevették tettek. S reális-e valóban arra számítani, hogy a csehekkel vagy az észtekkel az uniónak több baja lesz, mint a spanyolokkal és a görögökkel volt? Mindezt a *lépcsőzetes tagság* nem pusztán az egyenlő elbánás elemi jogelvét sértené, hanem gazdasági és rendszerdinamikai szempontból is *elhízázott lenne*, mindkét fél számára.

Mikor jön a feketeleves?

Abból, hogy a korábbiakban bemutatott közép-európai országok uniós tagságát ellenző érvek gyenge megalapozottságát, még nem következik a térség önelégült, sikerittas megítélése. A cikknek ebben felében bemutatjuk azokat a nehézségeket, amelyek kevésbé kézenfekvők és közismertek, de – épp ezért – *hátrahagyott aknákként* váratlanul *robbanhatnak a már uniós taggá vált Közép-Európában*.¹⁵ Az alábbi felsorolás nem is törekszik a teljességre. Kizárólag a téma meghatározásakor leszűkített tárgyú és szempontú kérdé-

¹⁴ A környezeti, a szociális és – valószínűleg – a határrendészeti területen viszont a derogáció működési peremfeltétel lehet.

¹⁵ Ennek az írásnak nem tárgya az érme másik oldala, nevezetesen az, hogy az EU mit kezd(jen) e feszültségekkel.

sekről lesz szó, függetlenül attól, hogy más metszetben az említett problémák gondot okoznak-e a térségben, vagy sem. Elég kézenfekvő, hogy az alkalmazkodás jó részére a tagfelvételt *követően* kerülhet csak sor, ráadásul az unió világ gazdasági versenyképessége is további reformintézkedések révén lesz csak biztosítható (Lányi [1997]). Ez azonban már más írás keretében taglalható csupán, hisz itt az uniós érettség a vizsgálódási szempont.

1. A rendszerátalakítás egyik gyenge pontja az *agrárpiacok és intézmények kiépítetlensége*. Mint egy nagyívű irodalmi szemleciikk (Fertő [1997]) bemutatta, még a viszonylag piacosított mezőgazdaságot örökölt Magyarország esetében is igen kevésbé épültek ki és rosszul működnek a mai nyugat-európai országokban szokásos intézmények. A gyakorlatban továbbra is a tonnák kultusza és a rögzített jövedelmi pozíciók védelme uralkodik, amit a WTO-ban lefolytatott szerencsétlen vita a széles közvéleményben is tudatosított.¹⁶ A vita szemléletesen mutatta, hogy a szereplők mily kevésbé értékelték meg az irányított piacok működésének logikáját és kifinomult eszközeit, mivel a hagyományos eszközök védelmében hatékonyabb újjakról mondtak le. Ez már előre vetít néhány lehetséges veszélyt:

a) Megnő a veszély, hogy egyszerűen csak lemásolják az unió közös agrárpolitikáját. Ez mellett, hogy költségigényes, az uniós tagság idejére már megvalósuló EU-reformlépések miatt is kevésbé vonzó. A mennyiségi túlermelésre vezető megoldásokat a világpiac realitásai könnyörtelenül kiigazítják, különösen a kis országokban, amelyek WTO szabályok szerint játszanak;

b) a szabályozás hiánya visszahozhatja a korai piacgazdaságokat jellemző szélsőséges kilengéseket, ennek környezeti, társadalmi és gazdasági költségeivel;

c) a környezeti szempontok mind a túl-, mind az alulszabályozott változatban háttérbe szorulhatnak;

d) a kulturális, területi és életmódbeli megfontolások a *vidék népességmegtartó képességének javítását* igénylik. Ehhez nem kell húshegyeket és bortengert előállítani, hanem – épp a MacSharry által megcélzott lépés – a jövedelemtámogatás és a termelésösztönzés kell szétválasztani. Ez a kormányzat és az érdekképviselők előtt álló nagy kihívás. Megoldatlansága esetén a termelésbe irányuló *túlberuházás* a környezeti és infrastrukturális fejlesztések *alultőkésítettségével* társul, részben ok-okozati viszonyban is. Ez hibás körkötést válthat ki.

2. A *regionális politika* szervezése és finanszírozása megoldatlan. Ez a terület a térségben mindig is gyengén illeszkedett a kormányzati politika egészébe. Magyarországon a területi önkormányzatok, a belügyi és a környezetvédelmi tárca egyaránt gazdája e kérdésnek. Az agrártárca mindezeket versenytársnak tekinti a szűkös kormányzati forrásokért folyó harcában. Az önkormányzatokat az alkotmány és az alkotmánybíróság is¹⁷ széles tulajdonosi jogkörrel ruházta fel. A gyakorlatban e testületek nagyon változó színvonalon képesek feladataikhoz felnőni. A fő gond most az, hogy épp a válságterületeket jellemzi az önkormányzati kezdeményezőkészség hiánya. A skandináv tapasztalattól eltérően nemigen várható, hogy meg tudják (magukat) szervezni az EU-alapok megszerzésére. Az elvileg megszerzhető összegek töredéke jut majd el a leginkább rászorult vidékekre.

A szervezeti széttagoltságot súlyosbítja a gazdálkodásban továbbélő bázisszemlélet és

¹⁶ A magyar agrárkivitel támogatásának mértékéről ezért folyik a vita a WTO-ban. A kompromisszum szerint az 1991–1995. évi bázison, azaz az eredeti szerződés szerintinél 2,3-szoros támogatást lehet adni, főleg zöldböbözös formában, 1996 helyett 2001-es határidővel. Lásd *Világ gazdaság*, 1997. október 6. és 24.

¹⁷ 1995-ben az Alkotmánybíróság megsemmisítette azokat a pénzügyi rendelkezéseket, amelyek kizárták az önkormányzatokat a privatizációs jövedelemből. 1993-ban – a lakástulajdon kapcsán – elvi éllel mondta ki teljes jogú tulajdonosi mivoltukat.

merev keretgazdálkodás.¹⁸ Ez nem hagy teret a tartalékolásnak, s még a legkiválóbb EU-program esetében is a saját rész iránti igényére bajos lesz forrást találni. A hiány és túlelosztás tovább él egymás mellett.

A közbeszerzési törvény első évének tapasztalatai szerint még a jobban felkészült központi szervek is nehezen tudnak az új, áttekinthetőbb szabályokhoz alkalmazkodni.¹⁹ A területi önkormányzatok felkészületlenek a nyílt versenyeztetésre. A külső konzulens igénybevételének sincs hagyománya, pedig senki sem érthet egyformán mindenhez. Az uniós alapok elérhetőségének egyik hatása az lehet, hogy a kellően nagy összegek ösztönözhetnek arra, hogy új magatartásformák tömegesen terjedjenek el, de kampányok nélkül.

3. A *költségvetési politika* száz sebtől vérzik. Információs rendszere messze áll az ideálistól, amit az előzetes és a végleges tényadatok nagyfokú szóródása mutat. Az állami vagyonnak nincs konszolidált és naprakész mérlege. Az állam adóssága csak az 1996. végi adósságcserét követően vált nagyjából áttekinthetővé. A kiadási oldalt a politika és az intézmények túldeterminálják, főleg teljesíthetetlen kötelezettségvállalásokat tartalmazó törvények sora miatt. A rendszer rosszul működik, költségérzékenysége gyenge, hiányzik a pénzek felhasználásáért való személyes felelősség. Az a tény, hogy ez nem nemzeti sajátosság, nem segít rajtuk. A bevételi oldalt a magas kulcsok és a laza behajtás kettőse jellemzi, a kivételek száma sem csekély. Mindez az implicit adóterhelés erőteljes növelésével társult (Newbery (szerk.) [1996]). Mivel a költségvetés szerkezetében csekély a változás, az 1994–1997 közötti erőteljes kiadáscsökkentés értéke az idővel veszendőbe mehet. Hogy miképp, az éppen az EU-országokban volt látható.

Ez nem is annyira a maastrichti kritériumok elérhetősége szempontjából veszélyes, hanem a nagy elosztó rendszerek reformjai által fokozatosan nyílttá váló – korábban implicit – adósságok miatt. Az alacsonyabb kulcsok melletti szigorúbb behajtás gyógyszerét is könnyebb felírni, mint bevenni.

4. A gazdaságpolitika *koherenciája és fenntarthatósága* közismert elméleti követelmény, aminek érvényre jutását csak nagy bizonytalansággal lehet előre jelezni. Az 1989–1997-es időszak egyik kellemes meglepetése volt az, hogy mindhárom közép-európai tagjelöltnél megfigyelhetővé vált a gazdasági vonalvezetés stabilitása, még elég viharos napi politikai színtér mellett is. E jelenség magyarázata országonként más. A cseh esetben az 1997. májusi kormányátalakításig lényegében ugyanaz a szakmai csapat határozta meg a döntések irányát. Lengyel- és Magyarországon a szélesebb körű szakmai konszenzus, valamint a pénzügyi tárca és jegybanki vezetés viszonylag szűk merítési bázisa és dicséretes közalkalmazotti folytonossága járult hozzá ugyanehhez. Az első, valóban „átmeneti” szakaszban azonban olyan kérdések foglalkoztatták a gyakorlatot, amiben *nem volt nehéz széles közmegegyezésre jutni*, hisz alapvonásaiban a *minden piacgazdaságot* jellemző közös vonások kialakításáról volt szó. E téren a szakmai nézeteltérések a részletekre szorítkoznak. A magántulajdon túlsúlyára épülő piacgazdaság, a független jegybank, vagy az alacsony infláció pártolása annyira kézenfekvő, hogy nem igényel mélyebb szakmai ismereteket vagy belátást. Épp ezért az elmondottak a politikai közmegegyezés részét képezték. Amint ezek az alapelemek kialakultak, a nyugati társadalmakat idéző jellegzetes nézeteltérések fogalmazódnak meg. A különbség az, hogy térségünkben az *árstabilitás jelentőségét sokkal kevésbé értékelik*, mint ahogy az a többi OECD-országban az elmúlt 15 évben általánossá vált. Egyes társadalmi és politikai erők népszerűségüket az inflációellenes küzdelem „bálványa” elleni küzdelemmel építették fel. Elter-

¹⁸ A kincstári rendszer ezt csak erősíti, csakúgy, mint a pántlikázott pénzek (orvosbér, pedagógusbér, súlyadó stb.) újjászületése.

¹⁹ 1996. évi fehérorosz tankbeszerző körútján a honvédelmi miniszter (kormánytag) egyszerűen megfelleledkezett a törvényről, és túltette magát rajta – következmények nélkül.

jedté vált a pénzügyi mutatók (sőt az egész pénzügyrendszer) „elfajzását” vélelmező közbeszéd is. E sajátos közbeszédben nemcsak az érdekképviselések „jeleskednek”, hanem értelmiségiek és jelentős politikai erők is. A cseh szociáldemokraták, a magyar jobbközép erők, a lengyel királycsináló, a parasztpárt, de a Szolidaritás Választási Akció is régi vágású, keynesi zsánerű növekedésgerjesztő platformot tett magáévá. A kilencvenes évek tapasztalata *magas szintre állította be az inflációs várakozásokat*, miközben a kormányzati intézmények szavahihetősége sem különösebben erős. Nem pusztán a szélesebb közvéleményben, de még a közgazdászszakmán belül sem mondható általánosnak az *inflációmentes növekedés mint a fenntartható gazdaságpolitikai vonalvezetést* megalapozó gyakorlat támogatottsága. Széles körben él tovább az az illúzió, hogy magasabb infláció mellett fájdalommentesebb lehetne a szerkezeti kiigazítás. Mivel az infláció – Horvátország kivételével – minden átalakuló országban a mérsékelt szinten ragadt be, az előző alapállást erősítve ezek a tényezők magasabb inflációt eredményeznek, mint ami technikailag, modellszinten elkerülhetetlen lenne. A három közép-európai országot ugyan nem a régi²⁰ latin-amerikai populizmus kísérte, hanem az, hogy *nem teszik meg azt a pótlólagos erőfeszítést*, amivel a mostani szintről EMU-érettségi szintre – 5 százalék alá – szoríthatnák le az inflációt, méghozzá nem a beláthatatlan jövőben, hanem a 2002–2003 körüli évekre. Márpedig épp ez (és csakis ez) alapozhatja meg azt az állításukat, hogy ha belépéskor még nem is, azt követően néhány év alatt képesekké válhatnak és hajlandók is lesznek az egységes valuta megkövetelte szigorot magukra vállalni. Más szóval: a *tagfelvétel érettség mércéje épp ez lesz*, és nem más részmutató.

5. Mivel az előző pontban kifejtettek óvnak az infláció megtörésével kapcsolatos vérmes várakozásoktól, az *árfolyam stabilitását* nem lehet, de *nem is szabad* egyoldalú jegybanki vagy kormányzati lépésekkel meghirdetni. Ez annál is inkább így van, mert a kilencvenes évek tanúsága szerint a tagjelöltek kereskedelmi és fizetési egyensúlya még nem visel el bármekkora felértékelődést. E megállapításból nem következik a puha, kváziautomatikus leértékelő politika pártolása. Az azonban igen, hogy az elméletileg kívánatos árfolyam-stabilitás igényét a reális lehetőségekkel egybehangoltan érvényesítsék. A vámpótlék bevezetése (1995-ben Magyarországon) vagy az importletété (1997) áprilisában Csehországban), vagy a kontingensek és kivételes elbánás széles körű alkalmazása (1995–1997-ben Lengyelországban) ugyan elkerülhetővé teszik a leértékelést, de nyilvánvalóan sokkal jobban torzítanak, diszkriminatívabbak és – exportösztönző hatás híján – nyilván kevésbé eredményes megoldások. Az előre bejelentett csúszó leértékelés, ha mértéke lassan, de biztosan mérsékelhető, a viszonylag legkevésbé káros átmeneti megoldás az inflációs várakozások letörése és az árfolyamrögzítés felé vezető úton. Gyors, nagy ugrások e téren azonban nem lehetségesek. Ha mégis, a csúszás mértékének idő előtti csökkentésére, netán az árfolyam koraérett rögzítésére kerülne sor, az előbb-utóbb visszaüt, és egyedi leértékelésekre vezet, ami viszont a korábbi időszakban felhalmozott hitelesség elpárolgásával jár. Az EMS mint a közösségi vívmányok része, létének mindenestre jótékony nevelő hatással járhat, amennyiben értésre adja a politikusoknak is, hogy *inflációs és árfolyam-politikai engedékenyséjük Európa-pártiságuk hitelét közvetlenül ássa alá*. Az uniós tagság – másfelől – épp azt a távlatot és jutalmat jelentheti, aminek reményében a költségvetési küzdelmekbe már-már belefáradó politikusok ellent tudnak állni a költségek sokirányú csábításának. Mindazonáltal a célt és az eszközt nem szabad felcserélni, mert az idő előtti győzelmi jelentések az árfolyam-politikában még jobban visszaütnek, mint a privatizálásban.

6. A szociális Európa túlhangsúlyozása, a mai EU-országok sokféle teljesítmény- és

²⁰ 1997–1998-ban egyedül Venezuelában kétszámjegyű az infláció az egész dél-amerikai földrészen. Lásd a *Wall Street Journal Europe*, 1997. október 15-i számában közölt táblázatban.

foglalkoztatáskorlátozó megoldásának lemásolása könnyen megteremtheti a tagjelöltek-nél is a *merev munkapiacot*. A szlovák és a lengyel példa évtizedünkben már bebizonyította, hogy a munkanélküliségre a több éven át tartó gyors növekedés önmagában nem hoz gyógyírt. Munkaügyi szabályokat ugyan könnyű bevezetni, főleg ha néppártok (széles koalícióban) kormányoznak, annál nehezebb e terület deregulálása. Közép-Európának tehát inkább a munkahelyteremtésben sikeresebb országok, így Japán és az Egyesült Államok tapasztalatából lenne célszerű merítenie, ahol a személyi számítógépek korszakában a kis- és középvállalati kör, az otthoni munka és az alvállalkozás is teremt munkahelyeket. A társadalombiztosítási járulékok mérséklése szintén munkahelyteremtő, csakúgy mint a felmondási eljárás egyszerűsítése. Minél elterjedtebb a korporativista, háromoldalú egyezkedés, annál kisebb az esélye a kívül rekedteknek, hogy valaha is a munkahelyek kapuján belülré kerülhessenek.

A korporativizmus megnöveli a szervezeti konzervativizmus esélyét is.²¹ Ha a szociális Európa jelszava az „egyenlő munkáért egyenlő bért” is jelenti/jelentené minden uniós országban, ez a közép-európai versenyelőnyök rendszerszerű kiirtásával lenne egyenértékű, miközben játéktere marad a termelékenységarányos bérezési formák alkalmazásának, ami foglalkoztatásserkentő. A szociális jogok alkotmányba iktatása, ahogy 1997-ben Lengyelországban történt, s 1995–1997 közt Magyarországon is megkísérelték, viszont beválthatatlan kötelezettségekre vezet, sőt a versenyképtelen törvénykezés inflációját is eredményezheti.

Térségünkben az államháztartás szanálása közben (is) a kisebb ellenállás irányában haladtak. Mivel a kulturális és oktatási terület szervezettsége és nyomásgyakorló képessége elmarad a kistermelőkéitől vagy a bányászokétól, e területek kivéreztetése hosszú ideje élő gyakorlat. Az oktatásban megjelent magánszféra a piacon közvetlenül hasznosítható ismeretekre összpontosít, ami viszont csak kiegészíti, de nem pótolja a színvonalas alapképzést. A sem nyelvi, sem számítástechnikai, sem általános ismeretekkel nem különösebben felvértezett százezrek ugyan nem fogják sem Írország, sem Portugália munkapiacát elárasztani, a társadalmi kötelékből kiszorulóak azonban gondot jelentenek. E jórészt kényszerből élőlétező réteg az unió számára sem csak finanszírozási kihívást jelent majd. Minél sűrűbbre szövik a munkapiacot védő hálót, állítólag a szociális érzékenység jegyében, annál kisebb az esélye annak, hogy e lemorzsolódó réteg valaha is – és akárcsak részben is – integrálhatóvá váljék. Minél eredményesebben küzd az adóhatóság a feketegazdaság ellen, annál népesebb a *munkapiacról és a társadalmi integrációból alulról kiszorult páriahad*. Ez sokkal közvetlenebbül Európa-érettségi kérdés, mint mondjuk a nyitvatartási idők vagy az adókulcsok egységesítése.

7. Az *államigazgatás képzettsége* sok esetben meglehetősen jó, de iránya és szervezete gyakorta eltér az unióban megkövetelt multinacionalitástól. Magyarországon például ritka az, aki egyidejűleg franciául és angolul is tárgyalóképes. Sok minisztériumban műszaki és többnyire szűk, belföldi irányú jogi és üzemgazdasági képzettség az alap, amit – részben elavuló – gyakorlatban szerzett tapasztalat egészít ki. A multinacionális lobbyszak alig ismert. Az uniós ügyeket gyakorta külügyi szakterületnek vélik, az üzletkötéshez és a sikeres érdekképviseléthez szükséges kezdeményezés gyakran hiánycikk. Az uniós törvényeket lefordítani könnyű, ám *alkalmazni* már korántsem: az államigazgatás és a bírói kar egyaránt szűk keresztmetszetté válhat. Minél inkább teret nyer a szubszidiaritás, annál súlyosabb a területi önkormányzatok lemaradása uniós partnereik mögött. Bizonyos szempontból meglepő, mily kevés eredmény született e téren az elmúlt években – a gyorstalpalók és a brüsszeli utazások szaporodása ellenére is.

²¹ Ez nem feltétlen érvényű. A skandináv szakszervezetek a hetvenes évek ágazati válságának felszámolásában igen fontos kezdeményező szerepet játszottak.

8. Jelenleg *nincs megbízható költségbecslés*, bár a bővítési tárgyalások már folynak. Míg Nyugaton a költségbecslés kiterjedt és jövedelmező üzletággá terebélyesedett, a keleti térfélen hasonló számítások legfeljebb magánszorgalomból születtek. A megalapozott költségbecslés hiányának legalább két oka lehet.

a) Ma még körvonalaiban sem tudható, milyen EU alakul ki az évezredfordulót követően. Így pedig komolyan nem is végezhető el a szükséges szimulációs számítások. A „háziilagos kivitelben” készült becslések 1992. vagy 1994. évi *változatlan feltételek* alapul vételével készültek, mind a mértéket, mind az eljárásokat tekintve. Márpedig jelenleg csak az tudható, hogy épp ez a két tényező az, ami *biztosan* meg fog változni. A Európai Bizottság tervei szerint a strukturális alapokhoz való hozzáférés az uniós GDP-átlag 51-ről 35 százalékra csökken, s ekképp kellene mind a régi, mind az új tagok igényeit kielégíteni (Wulf-Mathies [1997]).²² Az agrárpolitikai kedvezményeket például úgy osztják újra, hogy a távoli térségek kis üzezeit támogatják, méghozzá a *termelési szinttől függetlenül*, míg a korábban támogatott nagy és közepes üzemek, amelyek tömegtermékeket állítanak elő, szinte minden termeléshez kötött támogatásuk elveszítésének (*Die Welt*, 1997. július 10.). Ez ellen a német agrártárca tiltakozik a legkeményebben, hisz ez a keletnémet termelők esetében akár 70 százalékos szubvenciócsökkentést is eredményezhetne (*Handelsblatt*, 1997. október 17.). Mégsem kétséges, hogy az a német kormány, amely a nettó hozzájárulásának befagyasztására törekszik, nem képviselheti egyben a változatlan támogatási szintek és mértékek ügyét is. Így csak az a biztos, hogy a *ceteris paribus* biztos nem lehet releváns kiinduló feltételezés.

b) A Magyarországra vonatkozó első, konszolidált költségbecslés az 1997/98. évi GDP egytizedére tette a költségvetésben EU-célokra előirányzandó összegek mértékét (Kádár [1997]). Ez a megközelítés a borulató változat felső szélső értékének tekinthető, ahol például a kieső vámbevételt nem pótolja a növekedés gyorsulása miatt emelkedő adóbevétel; a nyereség hazautalása – a vásárlóerő-különbség ellenére – az 1996. évi 65 millió dollárról évi 1,5 milliárdra, azaz 23-szorosára nő. A védelmi költségvetés igénye is maximalista módon, de segélyszállítmányok nélkül szerepel. Ez meglehet, így lesz,²³ de az említett példák jól szemléltetik, hogy a modellszámításban a számszerű eredmény – alapul vett feltevések függvényében – erőteljesen változhat. Az sem titok, hogy ilyen alkalmakkor a szokásos ágazati lobbizás felerősödése törvényszerű. Mindenki most próbálja évtizedes sérelmeit orvosoltatni, függetlenül attól, hogy például az ipari szennyezés felszámolásában vagy a légvédelem korszerűsítésében milyen sokféle időbeli ütemezés lehet indokolt. Pusztán szakmai/ágazati megfontolások alapján még jóval nagyobb végösszegű számla is előállhat. Az pedig mindig vitatható, hogy NATO/EU nélkül mekkora költségekre lenne szükség például a katasztrófaelhárításban vagy a nemzetközi terrorizmus elleni küzdelemben.

A lényeg mindenesetre az, hogy a közép-európai országoknak jelenleg több ismeretlenük van, mint ahány egyenletük, így minden becslésben jó adag beleérzés is van. S még ha ismert lesz is a kellő számú egyenlet, a feladat akkor sem tekinthető megoldottnak. *Tartalékok* kell(ene) képezni az államháztartásban *korábban nem létezett feladatok* ellátására, méghozzá kiadáscsökkentő időszakban, azaz (politikailag) *túlfeszített költségvetés mellett*. Bármilyen felállásban ez a lehetetlennel határos feladatnak tűnik. Még ha „objektív”

²² A *Financial Times* 1997. október 24-i számában név nélkül nyilatkozó német diplomata szerint Berlin például elesne az eddigi pénzeztől, ami a kézenfekvő ésszerűsítő megoldás politikai pikantériája mellett a várható ellenállás mértékét is előre vetíti.

²³ 1997 első háromnegyedében például már 337 millió dollár volt a magyarországi tőkekiáramlás, ennek célpontjai azonban túlnyomórészt a szomszéd országok és az adóparadicsomi szigetek voltak (*Világgazdaság*, 1997. október 30.); ami miatt ez az összeg semmiképp sem tekinthető a nyereség hazautalását helyettesítő változónak.

költségszámítás készül(het)ne, akkor sem lenne kézenfekvő útja ezen összegek előteremtésének.

9. Végül, de korántsem utolsósorban a *szabályozás minőségét* kell megemlíteni. Az osztrák–szovjet „örökség” részeként mind a három országban rendkívül részletes, gyakorta változó, sok joghézaggal terhelt szabályozás érvényesül, ahol az egyes esetek mérlegelésének és az önkényes törvényértelmezésnek tág tere nyílik. Így aztán a közélet – és a törvényhozás is – a legritkább esetben tekinti a jogalkotás feladatának, hogy minden szereplőre és minden helyzetre érvényes, „örökéletű” magatartási normákat alakítson ki. A jogszabályok jó része sajátos helyzetekre, egyedi ügyekre szabott megoldás, ezért a változó világban nem is maradhat stabil. A jogi eszközöket gyakorta a jövedelem-újraelosztás harci fegyvereként vetik be, piaci korlátokat állítanak fel, az államigazgatás önfoglalkoztatása pedig terjed; néha kimondottan politizáló jogalkotásra is sor kerül. E kötelmeket alulfinanszírozott és technikailag is rosszul felszerelt bírói kar próbálja betartani, ahol a politikai befolyásolás a rendszerbe épített elem. Így a bírák jobb esetben távol tartják magukat a politikai vagy üzleti szempontból kényes ügyek eldöntésétől (amíg a pikantéria el nem avul). Ezáltal az eljárások három-négy évig is elhúzódhatnak. A sok szabály a laza végrehajtással él együtt. A gyakorlatban a jogi fetisizmus a szabályok Dél-Európát idéző „nagyvonalú” kezelésével jól megfér Közép-Európa-szerte.

A jogtisztelő magatartás természetesen kialakulhat, de elrendelni – például jogharmozás címén – aligha lehet. Az uniós tagság egyik előnye épp az lehet, hogy a végrehajtási szankciókkal, továbbá az üzleti tapasztalat útján a közép-európai szabályozás kilép az átmeneti társadalmakat jellemző mai állapotából. Igaz, ehhez célszerűbb lenne kevésbé részletes EU-szabályozásra törekedni. De a legjobb esetben is *a tagság érveire jócskán átnyúló, hosszú tanulási folyamat*, a kísérletek, tévedések és tapasztalatok sora állítja majd helyre a szerződési kultúrát és a jogtisztelő magatartás becsületét. Az igazgatási reflex és a jogalkotással szembeni társadalmi követelmény is csak lassan változhat meg, amint ezt a déli kibővülés során is tapasztalni lehetett.

*

Cikkünk első része azt próbálta igazolni, hogy az irodalomban és a csatlakozást előkészítő folyamatban legtöbbet vitatott integrációs akadályok részint a közgazdasági eredmények politikai szempontú félreértelmezéséből, részint a rendszerváltozás eredményeinek mellőzéséből adódó képzetek csupán. A második részben kilenc, kevésbé kézenfekvő, ámde mélyebben fekvő és hosszabb távon ható nehézséget mutattunk be, amelyek teljes súlyát csak a taggá válást követően lehet majd felmérni. Az ellentmondás feloldása nem pénz kérdése: a *részvétel* és az *integrálódás* adhatja a megoldást. A döntéshozatal által közvetlenül érzékelt feszültségek viszonylag könnyen feloldhatók (lennének).

A nehézségeknek az a része viszont, ami az öröklött szokásokhoz, az állományi változókhoz vagy épp a társadalmi kötőszövethez és a közállapotokhoz kötődik, csak evolutív úton, lassacskán változhat meg. Ezért indokolt lenne, ha mindkét fél felkészülne arra, hogy a feszültségoldás és az alkalmazkodás jó része már az uniós kereteken belül, *a csatlakozás utánra marad*, sőt nem is írható elő harmonizációs feladatként. A derűlátást az alapozza meg, hogy a kibontakozás nem igényli hatalmas összegek feneketlen hordóba öntését, és az állandósult kormányzati sürgés-forgást sem. Ellenkezőleg: *az integráció értelmé az, hogy beindítsa azokat az önszabályozó mechanizmusokat*, amelyek révén a gazdaság sok száz ezernyi szereplője önállóan alkalmazkodhat és az összesség jóléte javul. Spanyolország, Portugália vagy Írország belépésekor hasonló gondokkal küzdött. Sőt a sokat bírált Görögország 1997-ben már 5 százalék alatti inflációs mutatóval büszkélkedhet, ami azt szemlélteti, hogy *régi, meggyökeresedett szokások* is változhatnak, sőt *meg is változnak*.

A közép-európai tagjelöltek is megoldottak néhány hatalmas feladatot: a külkereskedelmi irányváltást, a piaci nyitást és a privatizálás jó részét is. Az integráció a rendszerátalakítás *második szakaszát zárja* majd *le*. Az EU-tagság elnyerése érdekében és az önérdékből megteendő lépések túlnyomórészt azonosak. Az uniós tagság távlata adhatja a további reformlépésekhez szükséges politikai lendületet. Az előttünk álló *feladat épp a nem triviális részelemei miatt hatalmas*. Ennek valódi súlyát a társadalom és az elemzők többsége, úgy tűnik, még nem igazán mérte fel.

Hivatkozások

- BALÁZS PÉTER [1996]: Az Európai Unió külkapcsolatai és Magyarország. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BALDWIN, R. [1994]: Towards an Integrated Europe. CEPR, London.
- BRÜCKER, H. [1997]: Europäische Union: Osterweiterung und Arbeitskräftemigration. DIW Wochenbericht, Berlin, 64. évf. 5. sz. 89–97. o.
- CASSEL, D. [1996]: Anpassungsbedarf der Europäischen Union bei der Osterweiterung. Beihefte der Konjunkturpolitik, Duncker und Humblot. Berlin, 44. sz., 157–168. o.
- CSABA LÁSZLÓ [1996]: Hungarian trade policy between the Uruguay Round and EU accession. Budapest: Kopint-Datorg Discussion Papers, 38. szám (április).
- CSABA LÁSZLÓ [1997a]: A kibővülés dinamikája. Külpolitika, új folyam, 1. sz.
- CSABA LÁSZLÓ [1997b]: Útközben. Európai Szemle, 4. sz.
- FASSMANN, H.–MÜNZ, R. [1997]: A keleti nyitás következménye: munkaerővándorlás Kelet-Európából Nyugat-Európába. Külgazdaság, 10. sz.
- FERTŐ IMRE [1997]: Elszalasztott lehetőség és/vagy elhalasztott paradigmaváltás? Közgazdasági Szemle, 4. sz.
- FINGLETON, J.–FOX, E.–EVEN, D.–SEABRIGHT, P. [1996]: Competition Policy and the Transformation of Central Europe. CEPR, London.
- FISCHER, S. és SZERZŐTÁRSAI [1997]: How far is Brussels from Eastern Europe? Megjelent: Siebert, H. (szerk.): Quo vadis, Europa? J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- FRANKE, S. [1997]: CEFTA und EU: Beitritt oder Erweiterung der Europäischen Wirtschaftsraumes? A Verein für Socialpolitik konferenciájára benyújtott előadás, Breisach, március 18–20.
- GABRISCH, H. [1996]: Die Entwicklung der Handelsstrukturen der Transformationsländern. Megjelent: Brunner, G. szerk.: Politische und Ökonomische Transformation in Osteuropa. Berlin: Berlin Verlag/Arno Spitz, 193–220. o.
- GÖRGENS, E. [1993]: Arbeitsmarkt und Integration. Megjelent: Gröner, H.–Schüller, A. (szerk.): Die Europäische Integration als Ordnungspolitische Aufgabe. G. Fischer Verlag, Stuttgart–Jena–New York, 197–237. o.
- HAGEN, J. VON [1995]: Reunification of Germany: the economics of kinship. CEPR, Discussion Papers, London, 1396. sz. (október).
- HAVASI BÉLÁNÉ [1996]: Az EU Kelet-Európa stratégiája és a tagság feltételei. Külgazdaság, 3. sz.
- KAMINSKI, B.–WANG, ZH.–K.–WINTERS, L. A. [1996]: Export performance in transition economies. Economic Policy, 23. sz. (október), 423–436. o.
- KÁDÁR BÉLA [1997]: A harapófogó-stratégia. Figyelő, 41. évf. 20. sz.
- KOLODKO, G. W.–NUTI, M. D. [1997]: Old myths, hard facts and the economic success of Poland. WIDER, Helsinki, április.
- KORNAI JÁNOS [1993]: Transzformációs visszaesés. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz.
- LÁNYI KAMILLA [1997]: A globális konvergencia változatai: Maastricht és a washingtoni konszenzus, I–II. rész. Külgazdaság, 11. és 12. sz.
- LUDLOW, P.–GROS, D. [1993]: A convergence programme for Eastern Europe. A Forum d'Egmont plenáris előadása, Brüsszel, március 5–6.
- MAJOR IVÁN [1995]: Hová lett a profit? A magyar vállalatok mérlegadatainak elemzése (1988–1992). Külgazdaság, 9. sz.

- MESSERLIN, P. A. [1997]: A közép- és kelet-európai országok kereskedelempolitikája: Genfen át vezet a legrövidebb út Brüsszelbe. *Külgazdaság*, 9. sz.
- NEWBERY, D. (szerk.): [1996]: Tax and Benefit Reform in Central Europe. CEPR, London.
- PALÁNKAI TIBOR [1997]: Az integráció mérésének néhány elméleti és módszertani kérdése. *Jogtudományi Közlöny, új folyam*, 2. sz.
- PINTO, B.-VON WINBERGEN, S. [1995]: Ownership and corporate control in Poland: Why state firms defied the odds? CEPR Discussion Papers, London, 1273. sz. (december).
- RÉTI TAMÁS [1997]: A CEFTA kereskedelem fejlődése: lehetőségek és korlátok. *Külgazdaság*, 4. sz.
- TICHY, G. [1997]: Integrationstheorie und Osterweiterung. Megjelent: Mayer, O.-Scharrer, H.-E. (szerk.): Osterweiterung der EU: Wie reif sind die MOEL? Nomos, Baden-Baden, 11–56. o.
- TÖRÖK ÁDÁM [1997]: A versenypolitika és a piacok átalakulása a magyar gazdasági átmenetben. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz.
- SAPIR, A. [1994]: A társulási megállapodás kereskedelemszabályozási és intézményi alkalmazása. *Ipargazdasági Szemle*, 3. sz.
- VARGA GYULA [1992]: Az EU-társulás és a magyar mezőgazdaság. *Külgazdaság*, 3. sz.
- VOSZKA ÉVA [1997]: Változatok túlélésre. Nagyvállalati magatartásminták az 1990-es évek első felében. *Külgazdaság*, 5. sz.
- WAGENER, H.-J.-FRITZ, H. [1996]: Auf einen neuem Weg in einen neuen Europa. SEF Public Policy Papers, Bonn, 5. sz.
- WELFENS, P. [1998]: Osteuropäische Transformation, EU-Integrationsdynamik und Perspektiven der Osterweiterung. Megjelenés alatt a Cassel, D. (szerk.): Europäische Integration als ordnungspolitische Gestaltungsaufgabe. Duncker und Humblot, Berlin kötetben.
- WULF-MATHIES, M. [1997]: Gelder nicht wie Puderzucker steuern. *Die Welt*, június 30.

*Elnézést kérünk Hoványi Gábor szerzőnktől, akinek keresztneve
decemberi borítólapunkon hibásan jelent meg.*

A szerkesztőség